

Αγροτική μεταρρύθμιση και εθνική ολοκλήρωση στο Μεξικό

Μάγδα Ψαρρού*

Περίληψη

Η αγροτική μεταρρύθμιση και η εθνική ολοκλήρωση του Μεξικού τον 19ο αιώνα παρουσιάζει ενδιαφέρουσες ομοιότητες και διαφορές με τις ανάλογες διαδικασίες που έγιναν στην Ελλάδα κατά την ίδια περίοδο. Στο άρθρο παρουσιάζονται συνοπτικά οι κοινωνικές σχέσεις και οι παραδόσεις των ιθαγενών κατά τους τρεις αιώνες της ισπανικής κυριαρχίας, οι οποίες επηρέασαν την κατεύθυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης, αλλά και που συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν τη σημερινή μεξικάνικη κοινωνία.

1. Εισαγωγή

Οι τελευταίες δεκαετίες του 19ου και οι πρώτες του 20ου αιώνα, χαρακτηρίζονται από μια μακρά περίοδο επαναστάσεων, πολέμων και μεταλλαγών που επηρεάζουν πολλές χώρες. Το Μεξικό, στενά συνδεδεμένο με την βορειοαμερικάνικη και ευρωπαϊκή οικονομία, αλλά και κοινωνικο-πολιτική κουλτούρα, δεν θα μείνει αμέτοχο σ' αυτές τις διαδικασίες. Το καζάνι που βράζει είναι έτοιμο να εκραγεί, επιταχυνόμενο και από την συμπίεση των κοινωνικών αιτημάτων, που προκάλεσε η τριακονταετής δικτατορία του Πορφύριου Ντίαζ (1880-1910).

Η επανάσταση του 1910-17 στο Μεξικό, από τις σημαντικότερες κοινωνικές επαναστάσεις του 20ου αιώνα, είναι αποτέλεσμα των συνθηκών που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια μιας μακράς μεταβατικής περιόδου που οδηγεί τη χώρα από την κατάσταση

---

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας από το Πανεπιστήμιο του Μεξικού.

ισπανικής αποικίας, σε ανεξάρτητο εθνικό και στη συνέχεια αστικό κράτος. Από αυτή τη σκοπιά θεωρείται μια αστική επανάσταση, η οποία στην πραγματοποίησή της θα έχει και την ενεργό συμμετοχή των αγροτών κολίγων που επιδιώκουν την κατάργηση της μεγάλης γαιοκτησίας. Η διανομή της γης είναι το σύνθημα που κινεί τις μάζες των αγροτών στις μάχες.

Ως προς το αίτημα για διανομή της γης, δεν διαφέρει από άλλες χώρες, στις οποίες αγροτικές εξεγέρσεις είχαν σαν αποτέλεσμα σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον αγροτικό τομέα, ούτε βέβαια και από την μεταρρύθμιση που έγινε στην Ελλάδα. Να σημειωθεί ότι αυτού του είδους η αγροτική εξέγερση στο Μεξικό λαμβάνει χώρα στα μέσα του 19ου αιώνα στην πρώτη φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης, η οποία όμως είχε ως αποτέλεσμα μάλλον την ισχυροποίηση, παρά την κατάργηση της μεγάλης ιδιοκτησίας.

Το ενδιαφέρον της περίπτωσης του Μεξικού συνδέεται με δύο βασικά φαινόμενα, τα οποία δεν εμφανίζονται μαζί σε όλες τις περιπτώσεις αγροτικής μεταρρύθμισης: το πρώτο είναι ότι την εποχή της μεταρρύθμισης η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας δεν έχει ακόμη αφομοιωθεί από τον αγροτικό πληθυσμό, γεγονός που παρομοιάζεται με εκείνο που λαμβάνει χώρα την περίοδο της επαναστατημένης Ρωσίας του 1917. Η κοινωνική αυτή συνθήκη θα επηρεάσει την κατεύθυνση που θα πάρει η μεταρρύθμιση. Το δεύτερο είναι ότι η ίδια η αγροτική μεταρρύθμιση γίνεται σε συνδυασμό με την επανάσταση όπως είχε συμβεί προηγούμενα σε εκείνες τις κοινωνίες που αποτελούν τις καπιταλιστικά ανεπτυγμένες χώρες τον 20ο αιώνα, όπως π.χ. η Αγγλία και η Γαλλία και όχι κατόπιν αγροτικών εξεγέρσεων, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας και άλλων χωρών.

Τα Βαλκάνια την ίδια περίπου εποχή με την μεξικάνικη επανάσταση βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση, πρώτα με τους βαλκανικούς πολέμους, λίγο μετά με τον 1ο παγκόσμιο πόλεμο και στην συνέχεια για την Ελλάδα με τον μικρασιατικό πόλεμο και την καταστροφή. Επομένως, ως προς αυτό το σκηνικό, υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά με τη διαφορά ότι η επανάσταση στο Μεξικό είναι νικηφόρα για τις δυνάμεις που επωμίζονται τις κοινωνικές αλλαγές, ενώ συμβαίνει το αντίθετο στην Ελλάδα μετά την ήττα και την μικρασιατική καταστροφή. Στην Ελλάδα διαλύονται τα μεγάλα τσιφλίκια, αλλά οι γαιοκτήμονες και οι αξίες που τους συνοδεύουν παραμένουν στην εξουσία. Αντίθετα στο Μεξικό, χωρίς να καταστραφεί ουσιαστικά η μεγάλη γαιοκτησία, οι γαιοκτήμονες θα χάσουν με την επανάσταση την εξουσία υπέρ

των αστών.

Οι αγροτικές ιθαγενείς κοινότητες ισχυροποιήθηκαν κατά την ισπανική περίοδο και μεταλλαγμένες φτάνουν μέχρι τον 20ο αιώνα. Έτσι, η τεράστια σημασία της αγροτικής μεταρρύθμισης στο Μεξικό δεν οφείλεται μόνο στη ρωγμή που προκάλεσε στην δομή της σχέσης γαιοκτήμονα-κολίγου, αλλά και στο γεγονός ότι είναι άρρηκτα δεμένη με τη διάλυση των κοινωνικών σχέσεων που είχαν απομείνει από το φορολογικό-δεσποτικό σύστημα στο οποίο εντάσσεται η βασισμένη στις αγροτικές κοινότητες κοινωνική οργάνωση.

Και στο θέμα αυτό θα συναντήσουμε επίσης κάποιες ομοιότητες όπως και διαφορές με την ελληνική περίπτωση. Όπως είναι γνωστό και οι δύο χώρες υπάγονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε φορολογικο-δεσποτικό κοινωνικό σύστημα, το οποίο θα χαρακτηρίσει, τόσο τα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Ελλάδα, όσο και της ισπανικής στο Μεξικό. Όμως στην Ελλάδα οι αγροτικές κοινότητες έχουν χάσει από καιρό τον κοινοκτητικό τους χαρακτήρα και η μεγάλη γαιοκτησία εμφανίζεται με το τέλος της οθωμανικής περιόδου. Αντίθετα στο Μεξικό, η μεγάλη ατομική γαιοκτησία αναπτύσσεται κατά την ισπανική περίοδο και παράλληλα με την κοινοτική κατοχή της γης.

Μετά από χρονικό διάστημα τριών περίπου αιώνων που οι χώρες αυτές δεν ήσαν παρά τμήματα μεγάλων και ισχυρών αυτοκρατοριών, αποκτούν την ανεξαρτησία τους. Η δημιουργία του εθνικού κράτους και στις δύο περιπτώσεις είναι έργο του 19ου αιώνα. Αυτή την περίοδο θα πρέπει να διαμορφώσουν το εθνικό κράτος: διοίκηση, ιδεολογία, παιδεία, θεσμοί κ.λπ., δηλαδή αρκετούς αιώνες μετά σε σχέση με τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, οι οποίες έχουν προ πολλού περάσει στο στάδιο της αστικής δημοκρατίας.

Σημαντικές διαφορές ακόμα προκύπτουν μεταξύ των δύο χωρών λόγω γεωγραφικής θέσης. Αντίθετα με την Ελλάδα η οποία συνορεύει με την Τουρκία, το Μεξικό βρίσκεται πολύ μακριά από την Ισπανία, απόσταση που έγινε «ακόμη μεγαλύτερη» όταν οι Ισπανοί έχασαν υπέρ των Άγγλων τον έλεγχο των θαλασσών. Όμως βρίσκεται πολύ κοντά στις Η.Π.Α., με 2.000 χιλιόμετρα σύνορα και αυτό το γεγονός, όπως θα δούμε παρακάτω, θα παίξει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της μεξικανικής κοινωνίας. Το ίδιο θα συμβεί και στην Ελλάδα, αλλά για εντελώς αντίθετους λόγους, το ότι βρίσκεται δηλαδή πολύ κοντά στην Τουρκία και τους Ευρωπαίους συμμάχους της. Σημαντικές διαφορές υπάρχουν επίσης και ως προς τα μεγέθη: της έκτασης, του φυσικού πλού-

του, του πληθυσμού, κ.ά. Μια ακόμη σημαντική διαφορά, είναι ότι στην Ελλάδα δεν έτυχε να ευοδώσει καμία αστική επανάσταση και όσα κινήματα θα μπορούσαν να εξελιχθούν προς αυτή την κατεύθυνση επνίγησαν στη γέννησή τους.

Αυτοί είναι μερικοί από τους λόγους για τους οποίους η ανάλυση της συγκεκριμένης περίπτωσης με τις ομοιότητες και διαφορές που τη διακρίνουν από άλλες εμπλουτίζει την θεωρητική προσέγγιση του προβλήματος της αγροτικής μεταρρύθμισης και γενικότερα της σχέσης της με την εξέλιξη του καπιταλισμού στην γεωργία. Σ' αυτό το άρθρο πάντως η προσοχή επικεντρώνεται στην ανάλυση της περίπτωσης του Μεξικού χωρίς την λεπτομερή παρουσίαση των αποτελεσμάτων της συγκριτικής μελέτης με την περίπτωση της Ελλάδος και άλλων χωρών. Στη συνέχεια και πριν από όποια άλλη ανάλυση, θα γίνει η συνοπτική παρουσίαση για ορισμένες κοινωνικές σχέσεις και παραδόσεις των ιθαγενών και μετέπειτα μιγάδων αγροτών, που δημιουργήθηκαν στους τρεις αιώνες περίπου της ισπανικής κυριαρχίας, οι οποίες θα επηρεάσουν την κατεύθυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς και τις σχέσεις που χαρακτηρίζουν την μεξικανική κοινωνία ένα αιώνα μετά την πολιτική ανεξαρτησία της.

2. Κοινωνικοοικονομικές μορφές οργάνωσης κατά την ισπανική περίοδο

Το σημερινό κράτος του Μεξικού καταλαμβάνει μια έκταση 2.350.265 τ.χιλ. Το μήκος του από Βορρά προς Νότο είναι γύρω στα 3.000 χιλιόμετρα και περιέχει ποικίλες γεωλογικές και κλιματολογικές ζώνες. Το μεγαλύτερο μέρος της μεγάλης αυτής έκτασης δέχεται λίγο νερό, οι βροχοπτώσεις επέρχονται βασικά τους καλοκαιρινούς μήνες και συμπληρώνονται από μια περίοδο 7-8 μηνών το χρόνο ξηρασίας. Από γεωλογική άποψη «... το Μεξικό είναι μια χώρα με άγρια βουνά και ξερικά οροπέδια που διακόπτονται από αναρίθμητες χαράδρες, με βαθιές και στενές πεδιάδες φτιαγμένες σε σχήμα στενωπών από το πέρασμα των υδάτων προς τους ωκεανούς»¹.

Τρεις γεωγραφικές περιοχές βασικά αναπτύσσονται κατά την ισπανική περίοδο: Το Δυτικό Μεξικό, όπου τόσο στο κεντρικό όσο και στο νότιο τμήμα του φυλές σαν τους Αζτέκας, τους Μάγιας ή τους Ολμέκας είχαν μόνιμα εγκατασταθεί και το οποίο δικαιολογημένα θεωρείται ως η γη των ιθαγενών γεωργών, η οποία έδωσε άφθονα εργατικά χέρια στους Ισπανούς. «Σ' αυτή τη γεω-

γραφική ζώνη υπήρχαν αρκετές οργανωμένες πολιτείες ιθαγενών. Οι πιο ισχυροί όταν έφτασε ο Κορτές ήταν οι Αζτέκας (...) είχαν καταφέρει να επιβληθούν σε πολλές περιοχές, ιδιαίτερα κατά τα μέσα του 15ου αιώνα, δηλαδή λίγο πριν την ισπανική κατάκτηση»².

Από κοινωνική και οικονομική άποψη, μέρος του δυτικού τμήματος είναι και το Κεντρικό Μεξικό. Παρόμοια με το πρώτο, κατοικείται από μόνιμα εγκατεστημένες φυλές, ασχολούμενες με την γεωργία, το δε υπέδαφος έχει πλούσια ορυκτά, τα οποία οι Ισπανοί θα εκμεταλλευτούν με μάλλον πρωτόγονες μεθόδους. Στο Βόρειο Μεξικό επικρατούν νομαδικές φυλές, ενώ τα παράλια του ειρηνικού στα οποία εγκαταστάθηκαν κατά καιρούς κάποιοι Ολλανδοί και άλλοι πειρατές θα μείνουν για πολύ καιρό ακατοίκητα. Οι πιο σύνθετες κοινωνικές σχέσεις θα αναπτυχθούν στο Δυτικό και το Κεντρικό Μεξικό. Από τα αποτελέσματα των ανθρωπολογικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί στο Μεξικό, προκύπτει ότι οι ιθαγενείς φυλές, εγκατεστημένες σ' αυτές τις περιοχές και απασχολούμενες με την γεωργία, ανέπτυξαν πολύπλοκα κοινοτικά συστήματα οργάνωσης.

Γενικά και όσον αφορά στην εργασία και στις σχέσεις που προκύπτουν απ' αυτήν, προέχει η συλλογική μορφή οργάνωσής της. Ως προς τις σχέσεις εργασίας, τη διανομή του προϊόντος και την κατοχή της γης, επικρατούν οι παρακάτω τέσσερις βασικές κατηγορίες:

1) *Η γη των θεών και των ναών*, την οποία καλλιεργούν τα μέλη της κοινότητας από κοινού τα δε προϊόντα προορίζονται για τους ναούς.

2) *Η γη των οίκων και των αρχόντων –tlatoque–*. Και αυτή την κατηγορία γης την καλλιεργούν τα μέλη της κοινότητας από κοινού, δύο με τρεις ώρες την ημέρα και το προϊόν δίδεται στους άρχοντες. Όμως η γη δεν τους ανήκει, θεωρείται γη της κοινότητας προορισμένη για την συντήρηση των κοινοτικών αναγκών και των κοινοτικών αρχών και δεν δύναται να απαλλοτριωθεί.

3) *Η γη των αριστοκρατών*, είναι η μόνη μορφή ιδιωτικής-ατομικής κατοχής γης. Έτσι μπορεί να μεταβιβαστεί στους προσωπικούς κληρονόμους ή και να πουληθεί.

4) *Η γη των «calpulli»*, δηλαδή των χωρικών. Ο A. Goldschmit περιγράφει ως εξής αυτή την κατηγορία: «Η περιοχή κάθε ομάδας ή πατριαρχίας ονομαζόταν "chinalcalli" ή "calpulli", που σημαίνει χώρος οικογενειακής καταγωγής. Η γη που ανήκε σ' αυτόν τον χώρο ονομαζόταν "calpullalli" ή γη των "calpulli". Οι "calpulli" ή οι κοινότητες οικογενειών ήσαν κάτοχοι της γης, η οποία δια-

νέμονταν σε ατομικά τεμάχια και καλλιεργούνταν από τις οικογένειες υπό την μορφή της επικαρπίας. Η επικαρπία ήταν κληρονομική»³.

Για αιώνες η κοινοτική αντίληψη της εργασίας, της κατοχής της γης και της διανομής του προϊόντος είναι έντονη και εν μέρει θα διατηρηθεί και κατά την ισπανική περίοδο. Σ' αυτό συνέβαλε βέβαια και ο φοροσυλλεκτικός χαρακτήρας του ισπανικού στέμματος, που χάρη στις επικρατούσες κοινωνικές δομές των αποικιών, σταθεροποιείται. «Το στέμμα προστατεύει την κοινότητα για να μπορεί να παίρνει την περισσευούμενη εργασία. Καλύτερα ειπωμένο: για να συλλέξει φόρους είναι υποχρεωμένο να υπερασπίζεται την ύπαρξη της κοινότητας. Στην φοροσυλλεκτική δομή το περισσευούμενο προϊόν παίρνει τη μορφή φόρου και αυτό είναι η πρώτιστη οικονομική σχέση μεταξύ της κοινότητας και του στέμματος-εκκλησίας»⁴.

Να σημειωθεί ότι οι παραπάνω κοινωνικές συνθήκες θα συμβάλλουν ουσιαστικά στην διατήρηση και ισχυροποίηση των προ-καπιταλιστικών θεσμών στο εσωτερικό της ίδιας της Ισπανίας, η οποία θα συνδέσει στο εξής την εξέλιξή της με τις αποικίες. Τα οφέλη από τις αποικίες ήσαν τόσο μεγάλα, που οι Ισπανοί δεν ήσαν διατεθειμένοι να τα χάσουν, έστω κι αν αυτό έρχονταν σε αντίθεση με την βιομηχανική τους ανάπτυξη. Έτσι «η ανακάλυψη και η εκμετάλλευση της Αμερικής ενίσχυσε την διατήρηση του φεουδαλικού συστήματος στην Ισπανία και επιτάχυνε την ωρίμανση των αστών στα αντίμαχα ευρωπαϊκά κράτη»⁵.

Ως προς το μέγεθος του πλούτου που απεκόμιζαν οι Ισπανοί από το Μεξικό ή τη Νέα Ισπανία όπως το αποκαλούσαν, ενδεικτικά αναφέρουμε την παρακάτω παρατήρηση του ιστορικού Romero Flores, ο οποίος μας λέει ότι: «Απ' όλες τις αμερικάνικες κατακτήσεις η Νέα Ισπανία ήταν η αποικία που άφηνε περισσότερα οφέλη στην Ισπανία. Σε κανονικά έτη από αυτήν έπαιρναν δέκα εκατομμύρια πέσος και επιπλέον συνέβαλαν στο να χρηματοδοτούνται ορισμένες από τις υποχρεώσεις τους στην Καραϊβική, την Λουιζιάνα και την Φλώριδα. Η Ισπανία έπαιρνε από την Νέα Ισπανία τα δύο τρίτα του συνόλου των εσόδων που αντιστοιχούσε σε όλες τις αποικίες της»⁶.

Όταν οι Ισπανοί έφτασαν στη «νέα» Ήπειρο, κυρίαρχη φυλή σε ένα μεγάλο τμήμα του αχανούς Μεξικού ήταν οι Αζτέκας. Η αυτοκρατορία των Αζτέκας είχε διαμορφωθεί με την υποδούλωση άλλων φυλών. Ο τρόπος οργάνωσής της βασιζόταν επίσης στην είσπραξη φόρων από τις υποτελείς φυλές, οι οποίες μπορούσαν να διατηρούν μια σχετική αυτονομία στην εσωτερική

τους οργάνωση αντί των φόρων που πλήρωναν στους Αζτέκας. Το γεγονός αυτό διευκόλυνε τους Ισπανούς, οι οποίοι, φτάνοντας στο Μεξικό, βρήκαν αρχικά συμμάχους στις κατεκτημένες ιθαγενείς φυλές στη μάχη ενάντια στους Ατζέκας και στη συνέχεια περιορίστηκαν απλώς να αντικαταστήσουν τους προηγούμενους κατακτητές στην είσπραξη των φόρων ή την κατοχή της γης τους.

Έτσι λοιπόν αντί να είναι ο αυτοκράτορας των Αζτέκων ο πρώτος τη τάξει κάτοχος της γης τώρα είναι ο βασιλιάς της Ισπανίας. Αντί να δίδεται γη στους ιθαγενείς πολεμιστές, εμφανίζονται τα τεράστια τιμάρια, που προσφέρονταν στους κατακτητές και στους απογόνους τους σε αντάλλαγμα των κατορθωμάτων τους. Τα δικαιώματα των ιερέων Αζτέκων αντικαταστάθηκαν από τα δικαιώματα του καθολικού κλήρου. «Στο ξεκίνημα του αγώνα ανεξαρτησίας του Μεξικού η εκκλησία ήταν ιδιοκτήτης των τριών τετάρτων του πλούτου της αποικίας»⁷.

Τα πρώτα εκατό περίπου χρόνια από την ισπανική κατάκτηση, οι ιθαγενείς γεωργοί οργανωμένοι σε κοινότητες απολαμβάνουν μια σχετική αυτονομία στην εσωτερική τους κοινοτική οργάνωση. Είναι αξιοσημείωτο ότι «... ο ιθαγενής στο χωριό του ήταν ελεύθερος, με τους περιορισμούς βέβαια που επέβαλλαν οι ισχυροί κοινοτικοί κανονισμοί»⁸. Παράλληλα όμως και από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης πάνω από την οργάνωση των «*carlulli*» οικοδομείται το τιμάριο, διαμέσου του οποίου οι Ισπανοί ελέγχουν το περίσσειμα της εργασίας⁹. Η οργάνωση του τιμαρίου —*encomienda*— επιβάλλεται ξεκινώντας από τον φοροσυλλεκτικό χαρακτήρα του στέμματος και έχοντας ως πρότυπο μια παρόμοια ισπανική οργάνωση, το «*repertimiento*»¹⁰.

Ένα τιμάριο δεν σημαίνει ιδιοκτησία ή κυριαρχία πάνω στη γη. Σ' αυτό το θεσμό οι ιθαγενείς είναι ελεύθεροι αγρότες. Η συγκεκριμένη γη δεν μπορούσε να πουληθεί ή να δοθεί ως κληρονομιά, ενώ όταν κάποιος τιμάριο έμενε χωρίς τον αρχικό του κύριο, επέστρεφε στην κυριαρχία του στέμματος, το οποίο μπορούσε να το διαθέσει σε άλλο πρόσωπο ή να το κρατήσει ως τμήμα των βασιλικών γαιών.

Στην ιδεολογικο-πολιτική του εκδοχή, το τιμάριο ήταν ένας θεσμός διαμέσου του οποίου το στέμμα εμπιστευόταν στον τιμαριώτη την χριστιανική ευημερία ενός ορισμένου αριθμού ιθαγενών. Αυτό στην πράξη δεν σήμαινε βέβαια ότι η καθυπόταξη των ιθαγενών δεν γινόταν βίαια, ιδιαίτερα μάλιστα όσο κρατούσε η ένοπλη αντίστασή τους. Αυτή η μορφή οργάνωσης ήταν και μια μορφή οργάνωσης της εξουσίας και σαν τέτοια σκοπό είχε την

κυριαρχία των Ισπανών. Παρά την βιαιότητα όμως με την οποία επικράτησε το τιμάριο δεν του επιτρέπει να καταστρέψει την οργάνωση των ιθαγενών. Τους καταπίεσαν αλλά δεν εξάλειψαν την κοινοτική τους οργάνωση. Δύο λόγοι επέδρασαν σ' αυτό: η προστασία που είχε η κοινότητα από το στέμμα όπως αναφέραμε και το γεγονός ότι και οι Αζτέκας είχαν αναπτύξει παρόμοιες μορφές εξουσίας. Έτσι, αρχικά και παράλληλα με την ισπανική ηγεσία, λειτουργούσε και η ηγεσία των Αζτέκας, αν και οι τελευταίοι εξαναγκάστηκαν σταδιακά να περιορίσουν την επιρροή και τα προνόμιά τους μέχρι να εξαλειφθούν εντελώς¹¹.

Το ισπανικό στέμμα σύντομα αντελήφθη την τάση των κατεχόντων τα τιμάρια για ιδιωτικοποίηση της γης που κατήχαν, γεγονός που τελικά θα στερούσε την αυτοκρατορία από φόρους. Έτσι σταδιακά τα επανέφεραν στην κατοχή του στέμματος, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των φόρων που απέδιδαν κατέληξε στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο¹². Ο θεσμός λοιπόν που χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως εργαλείο εξουσίας και καταπίεσης των ιθαγενών αποδυναμώθηκε πενήντα περίπου χρόνια μετά την κατάκτηση. Γύρω στα 1570 –σαράντα χρόνια αφού είχαν τελειώσει οι μάχες τις κατάκτησης (1520-1530)– το στέμμα έχει ξαναπάρει στην κατοχή του τα τιμάρια, αυτά τουλάχιστον που ήταν μεγάλα και πλούσια. Η διοικητική δομή των Ισπανών για την φοροσυλλογή ποικίλει ανάλογα με τον χρόνο και το χώρο, έχει όμως το βασικό χαρακτηριστικό ότι η συλλογή από τον άμεσο παραγωγό γινόταν μέσω των αρχών των ιθαγενών¹³.

Μακροχρόνια, και παρά την αντίθετη επιδίωξη του στέμματος, η κατάργηση των τιμαρίων δεν ήταν παρά η απαρχή δημιουργίας του τσιφλικιού. Θα διαμορφωθούν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι οποίοι απέκτησαν σταδιακά ιδιωτικές δυνάμεις και ξέφυγαν από την αυτοκρατορική διεύθυνση. Αυτή είναι μια διαδικασία που φτάνει μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα. Οι γαιοκτήμονες εκμεταλλεύτηκαν την εμπειρία με τα τιμάρια και απέφυγαν την κατά μέτωπο σύγκρουση με το στέμμα συν το ότι σ' αυτή τη φάση είχαν να αντιμετωπίσουν μια αυτοκρατορία λιγότερο δυναμική από εκείνη των πρώτων αιώνων, συμπεριλαμβανομένης και της πτωτικής τάσης που εμφάνιζε η παραγωγή των ιθαγενών.

Τα τσιφλίκια, που θα διαδεχθούν τα τιμάρια, αναπτύσσονται ταχύτατα κατά τον 17ο αιώνα. «Η εγκατάλειψη ενός βασικού συστήματος οργάνωσης στην ιστορία των ιθαγενών, το οποίο έγινε σταδιακά διαμέσου αλλαγών των προσωπικών καταστάσεων, της μείωσης του πληθυσμού και πολλών διοικητικών διαφοροποιήσεων, επέτρεψε την κυριαρχία των ισπανικών θεσμών πάνω

στους θεσμούς των ιθαγενών»¹⁴. Οι ιθαγενείς αναγκάζονται να αναγνωρίσουν τις ισπανικές αρχές ως τη μόνη πηγή νομιμότητας. Για να διατηρήσουν το δικαίωμα στην γη συχνά ζητούσαν από την αρχή της αντιβασιλείας, αρχή διοικητικής εξουσίας την οποία δημιούργησαν οι Ισπανοί στην Νέα Ισπανία, να τους δοθεί κοινοτική γη, ιδιαίτερα δε όταν άρχισε η εξάπλωση των τσιφλικιών με την ανάπτυξη της υφαντουργίας και την εκτροφή κοπαδιών προβάτων. Βέβαια μόνο ένα περιορισμένο κομμάτι της γης τους θα τους επιστραφεί νόμιμα. Οι Ισπανοί είχαν στο μεταξύ καταλάβει με τα τσιφλίκια τους μεγάλες εκτάσεις¹⁵. Αλλά και η διαδικασία απόδοσης γαιών σε μια κοινότητα ήταν χρονοβόρα, πιθανόν όχι τυχαία¹⁶.

Γενικά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η συγκέντρωση της γης και η μετατροπή της από κοινωνική σε ιδιόκτητη, σαν κοινωνικο-ιστορική διαδικασία, δρομολογείται απ' αρχής της κατάκτησης. Με την πάροδο του χρόνου η αντίσταση των ιθαγενών να πουλήσουν ή να παραχωρήσουν κοινοτική γη αδυνατίζει, είτε λόγω του θανάτου πολλών απ' αυτούς εξαιτίας των νέων ασθενειών που οι Ευρωπαίοι έφερναν μαζί τους και για τις οποίες οι ντόπιοι δεν είχαν αναπτύξει τα κατάλληλα αντισώματα, είτε λόγω της εργασίας στα ορυχεία, ο ρυθμός της οποίας τους ήταν άγνωστος και καταπιεστικός. Δημιουργήθηκε έτσι αφθονία κοινοτικής γης, που ελλείψει εργατικών χεριών μένει ακαλλιέργητη. Επιπλέον σε εποχή κρίσης οι ιθαγενείς για να εξασφαλίσουν τροφές ή και να ανταποκριθούν στους φόρους, κατέφευγαν στη πώληση των γαιών της κοινότητας.

Ένα άλλο γεγονός που συνέβαλε στη δημιουργία των τσιφλικιών ήταν και η δραστηριότητα της εξόρυξης των ορυκτών. Ως γνωστό στα ορυχεία είναι για τους Ευρωπαίους το νεύρο που κινεί την αποίκηση, η οποία τελεματώνεται εκεί όπου δεν υπάρχουν ή δεν εξασφαλίζονται οι συνθήκες μεταφοράς των ορυκτών και οι τροφές για την επιβίωση όσων απασχολούνται στις δραστηριότητες που σχετίζονται με αυτά.

Σε πολλά μέρη του Μεξικού γύρω από τα ορυχεία, τα οποία βρίσκονται σε περιοχές ημιερημικές και ορεινές, θα αναπτυχθεί η αγροτική παραγωγή και θα σχηματιστεί το τσιφλίκι με σκοπό να ικανοποιήσει τις ανάγκες σε σιτηρά, κρέας, ζώα για τα ορυχεία και γενικά όλες τις απαραίτητες ανάγκες για τη λειτουργία τους. Συγχρόνως η νέα δραστηριότητα δημιουργούσε εργαζόμενους που οι ίδιοι δεν ήσαν σε θέση να παράγουν τα αγαθά προς το ζειν. Αρχικά τα ορυχεία αναπτύσσονται στην περιοχή Zacatecas, στο Κεντρικό Μεξικό, περιοχή με πολλά ερημικά εδάφη. Μόνο τα

ορυχεία του ασημιού θα κάνουν τους Ευρωπαίους να εγκατασταθούν σε ορισμένες απ' αυτές τις περιοχές και βέβαια όπου υπάρχει νερό. Στη διαδρομή η οποία συνδέει τα ορυχεία με την πόλη του Μεξικού και το λιμάνι της Veracruz στον Ατλαντικό, για να φύγουν από εκεί και να φτάσουν στην Σεβίλλη, δημιουργούνται οικισμοί, οι οποίοι συχνά δεν συμπίπτουν με τις αρχικές φυλετικές κοινότητες, ασχολούνται με την γεωργική παραγωγή και αναλαμβάνουν συγχρόνως την ασφάλεια των μεταφορών.

Στο Μεξικό ο 16ος και 17ος αιώνας διακρίνονται για την κυριαρχία των δραστηριοτήτων γύρω από την εξόρυξη των ορυκτών (1530-1630 περίπου). Στις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα παρατηρείται παρακμή στα ορυχεία, τα οποία όμως θα ανακάμψουν εκ νέου κατά τον 18ο αιώνα. Στην πρώτη φάση της παραγωγής χρυσού και αργύρου δημιουργούνται συγχρόνως και οι προϋποθέσεις για την μεγάλη γαιοκτησία. Μέρος του χρυσού και του ασημιού μένει στο εσωτερικό, χρησιμοποιείται για επένδυση στη γεωργική παραγωγή και με την πάροδο του χρόνου, μετά τον 16ο αιώνα πάντως, θα εμφανιστεί η αριστοκρατία των γαιοκτημόνων. Στα τέλη του 17ου αιώνα το τσιφλίκι θα έχει πλήρως εδραιωθεί.

Το κλίμα του Μεξικού και γενικά το φυσικό περιβάλλον, μάλλον ευνοούσε την εδραίωση του τσιφλικιού. Μια χώρα στην οποία η καλλιεργούμενη γη βρίσκεται σε περιοχές όπου οι βροχοπτώσεις είναι σπάνιες και ακανόνιστες, δεν προσφέρεται για τις μικρές ατομικές εκμεταλλεύσεις. Η καλλιέργεια χρειάζεται αρδρευτικά έργα, τα οποία δεν μπορούν να γίνουν παρά από πλούσιους γαιοκτήμονες ή από αγροτικές κοινότητες, πολύ καλά οργανωμένες. Η δεύτερη αυτή περίπτωση ήταν που επικρατούσε σε ορισμένες μόνο περιοχές κατά την άφιξη των Ισπανών. Στα τέλη όμως του 17ου αιώνα οι ιθαγενείς κοινότητες είχαν σχεδόν διαλυθεί.

Αν και ο φεουδαλισμός που εισάγουν οι Ισπανοί δεν θεωρείται πρότυπος σε σχέση με εκείνον του ευρωπαϊκού Βορρά, έχει όμως τα χαρακτηριστικά της ισπανικής «*hacienda*». Στη βάση της «*hacienda*»¹⁷ οργανώνονται οι μεγάλες ιδιοκτησίες γης την οποία προσφέρουν οι αχανείς εκτάσεις, εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα, της Νέας Ισπανίας, που τότε περιελάμβανε και τις εκτάσεις του νοτίου τμήματος που κατέχουν σήμερα οι Ηνωμένες Πολιτείες. Ο Βορράς και το Κεντρικό Μεξικό οργανώνεται με παρόμοιο τρόπο και η «*hacienda*» θα αναπτυχθεί με βάση τα ορυχεία, με τη διαφορά ότι στο Βορρά οι ιθαγενείς κοινότητες δεν είναι ισχυρές, οι φυλές είναι βασικά νομάδες και τα ορυχεία δου-

λεύονται προπάντων από ιθαγενείς που μεταφέρουν οι Ισπανοί από τις κεντρικές περιοχές. Το νότιο τμήμα, εκτός από τις δυτικές περιοχές των παραλίων του Ατλαντικού, Γιουκατάν και Βερακρούζ, λόγω ζούγκλας είναι δύσβατο και δύσκολο να καλλιεργηθεί αυτή την εποχή. Σ' αυτούς τους χώρους οι ιθαγενείς βρίσκονται σχετικά απομονωμένοι.

Όπως ειπώθηκε, η μεγάλη ιδιοκτησία αρχίζει να διαμορφώνεται στο πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα, όταν η οργάνωση με βάση το τιμάριο βρίσκεται σε πλήρη παρακμή. Το στέμμα για να αυξήσει τα έσοδά του αποδέχεται την νομιμοποίηση των ιδιωτικών γαιών που ήδη υπήρχαν *de facto*. Παρότι οι γαιοκτήμονες αντιδρούσαν και επεδίωκαν την δωρεάν εκχώρηση ιδιοκτησίας, αυτό δεν έγινε αποδεκτό και το στέμμα επέβαλε την διαδικασία μεταβίβασης, η οποία πήρε μια μορφή αγοροπωλησίας μεταξύ κράτους και πλουσίων ισχυρών Ισπανών, η πλειοψηφία των οποίων ήδη κατείχε την γη που αγόραζε¹⁸.

Στα τέλη βέβαια της αποικιακής περιόδου μαζί με τους αυθεντικούς Ισπανούς, θα προκύψουν και ιθαγενείς γαιοκτήμονες. Οι «*caciques*» –ιθαγενείς άρχοντες– και οι «Ισπανοί» ιδιοκτήτες, συχνά ήσαν μιγάδες και κρεολοί (οι γεννημένοι στην Αμερική από Ισπανούς γονείς) και τα συμφέροντά τους σε σχέση με την κοινότητα των ιθαγενών ήσαν παρόμοια¹⁹.

Το τσιφλίκι αναπτύχτηκε όταν πια οι ιθαγενείς είχαν χάσει τη γη τους και επομένως προϊόντα για να διαθέσουν και δυνάμεις για να συσσωρεύσουν. Έτσι σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, όταν πια η αγροτική παραγωγή των ιθαγενών δεν μπορούσε να θρέψει ούτε καν τον δικό της πληθυσμό, πόσο μάλλον τους Ισπανούς, το τσιφλίκι θα αποκτήσει μια ιδιαίτερη θέση στην κοινωνία: είναι ικανό να προσφέρει τρόφιμα, εργασία στην γεωργία και μίσθωση της εργασίας. Η διαμόρφωση της μεγάλης ιδιοκτησίας στο Μεξικό από τον 18ο αιώνα και μετά, είναι ένας συνδυασμός φεουδαλικής νομοθεσίας και εμπορευματικού κεφαλαίου.

Η παραγωγή στο τσιφλίκι κατευθύνθηκε προς την εσωτερική αγορά, η οποία όμως ήταν αρκετά περιορισμένη και προς την εξαγωγή. Παρήγαγε συγχρόνως πολλά από τα μέσα παραγωγής και τα άλλα αγαθά που της ήταν απαραίτητα. Από αυτή την άποψη είχε εσωτερική επάρκεια σε τρόφιμα, σπόρους και εργαλεία. Η οργάνωση όμως αυτή ήταν συγχρόνως και εμπόδιο στην εξειδίκευση, την τεχνική ανανέωση, τον καταμερισμό της εργασίας και την οικονομική ανάπτυξη γενικότερα. Δημιούργησε το θεσμό της εργασίας από χρέη. Ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα η διοικητική αρχή δεν ελάμβανε πια υπόψη της καθόλου την

προηγούμενη οργάνωση των ιθαγενών βασισμένη στην αδιαχώριστη σχέση του υποκειμένου με τον χώρο που εκπροσωπούσε η κοινοτική γη και οργάνωση. Η χωροταξική δομή ταξινομεί τώρα τον πληθυσμό σε τσιφλίκια, ράντζα, ή χωριά. Το τσιφλίκι με κάποιες προσαρμογές επεκράτησε μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα.

3. Ανεξαρτησία και εθνική ολοκλήρωση

Όπως είναι γνωστό στα τέλη του 18ου αιώνα σήμανε η αρχή του τέλους της ισπανικής αυτοκρατορίας. Ήδη τον 18ο αιώνα διακρίνονται σοβαρές διαφορές στα αποικιακά συστήματα. Σε αντίθεση με τους Άγγλους ή Ολλανδούς π.χ. οι οποίοι προωθούν καπιταλιστικές σχέσεις, οι Ισπανοί είναι προσκολλημένοι στο παρελθόν δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή πάντα στην εξαγωγή των πρώτων υλών και στο μεγάλο εμπόριο. Η ανερχόμενη δύναμη των Άγγλων και των βόρειο-Ευρωπαίων αναζητά χώρους επέκτασης, όχι μόνο σε σχέση με την οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και με εκείνους που βρίσκονται πέραν των ωκεανών και κυριαρχούνταν από Ισπανούς και Πορτογάλους. Αυτό το γεγονός συγχρονίζεται και με τα συμβαίνοντα στην ισπανική Αμερική, όπου από καιρό τώρα έχουν δημιουργηθεί οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που οδηγούν τις άρχουσες τάξεις σε κινήματα εξέγερσης κατά της ισπανικής αυτοκρατορίας.

Ουσιαστική βάση τριβών των μόνιμα εγκατεστημένων Ισπανών στη «νέα» ήπειρο με το ισπανικό στέμμα, αποτελεί ο προστατευτισμός που προσφέρει το τελευταίο στην ισπανική παραγωγή έναντι της ντόπιας. Η άμεση απαγόρευση της παραγωγής ορισμένων προϊόντων στις αποικίες και ο έμμεσος περιορισμός λόγω των υπέρογκων δασμών που επιβάλλει η Ισπανία στα προϊόντα των αποικιών, περιορίζει την οικονομική δραστηριότητα. Η εμμονή του στέμματος στο φοροεισπρακτικό σύστημα και στην άμεση εκμετάλλευση των πρώτων υλών, είναι εμπόδια που δεν επιτρέπουν την εκβιομηχάνιση εκείνων των χωρών της αμερικανικής ηπείρου που έχουν τη δυνατότητα να την προωθήσουν. Σ' αυτές τις συνθήκες η εξέγερση της ντόπιας άρχουσας τάξης κατά του ισπανικού στέμματος γίνεται αναπόφευκτη.

Η αποικιακή σχέση λοιπόν βρίσκεται ήδη σε κρίση με τον συσχετισμό δύο διαφορετικών δυναμικών. Η μία είναι η παρακμή της ισπανικής αυτοκρατορίας εξαιτίας της αποδυνάμωσής της και της βίαιης επέκτασης της Γαλλίας και της Αγγλίας, οι οποίες αναζητούν την διεθνή ηγεμονία και η άλλη είναι η ασυγκράτητη

ανάπτυξη στις αποικίες εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων, οι οποίες απαιτούσαν ένα οικονομικό χώρο ελεύθερο από αποικιακές πρακτικές που για να αναπτυχθεί χρειαζόταν εμπορευματικές ανταλλαγές χωρίς απαγορεύσεις. Να σημειωθεί εδώ ότι η χαλάρωση του εμπορίου με τις αποικίες είχε ήδη αρχίσει με την κρίση του 17ου αιώνα²⁰. Η πτώση των εξαγωγών επηρέασε την παραγωγή στα ορυχεία και στην γεωργία. Στα ορυχεία μειώθηκε η παραγωγή, ενώ στην γεωργία ενδυναμώθηκε το τσιφλίκι με έντονη τάση για αυτοτέλεια στην κατανάλωση.

Η απελευθέρωση του εμπορίου πραγματοποιήθηκε από το 1767 μέχρι το 1780. Η αυξανόμενη διεθνής πίεση μαζί με την πίεση που ασκούσε η αποικιακή άρχουσα τάξη, οδήγησε στη μείωση των απαγορεύσεων στις ανταλλαγές. Το 1780, παρά την αντίδραση των Ισπανών εμπόρων απελευθερώθηκε εν μέρει το εμπόριο με την Νέα Ισπανία. Οι μεταρρυθμίσεις των Βορβόνων συμπεριελάμβαναν και την κατάργηση του μονοπωλίου που είχε η Σεβίλλη και έτσι άνοιξαν το εμπόριο με τις αποικίες και άλλα ισπανικά λιμάνια.

Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η μείωση της ηγεμονίας των Ισπανών στην Νέα Ισπανία υπέρ των στρωμάτων των κρεολών και μιγάδων στις αποικίες. Οι Ισπανοί, μόνιμα εγκατεστημένοι στην «νέα» ήπειρο, έχοντας πια τα συμφέροντά τους διάφορα από το στέμμα και συγχρόνως έχοντας συσσωρεύσει πλούτη, διεκδικούν ένα μεγαλύτερο κομμάτι στον τομέα της μεταποίησης, το οποίο επιδιώκουν να εξασφαλίσουν με τους πολέμους ανεξαρτησίας που χαρακτηρίζουν τις περιοχές αυτές τον 19ο αιώνα.

Στα τέλη του 18ου αιώνα, παρότι το ήμισυ των εμπορευμάτων μεταφέρονταν με ισπανικά πλοία, μόνο το 8% των αγαθών προέρχονταν από την Ισπανία²¹. Αυξήθηκαν οι εισαγωγές που στο μεγαλύτερο μέρος τους είχαν αγγλική, γαλλική και βορειοαμερικανική προέλευση²². Συγχρόνως με την απελευθέρωση του εμπορίου, επήλθε ροή νέων ανθρώπων προς τις ισπανικές αποικίες από άλλες χώρες και μαζί μ' αυτούς ταξίδεψαν και οι νέες ιδέες.

Οι συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και των συμφερόντων που αυτές εκφράζουν θα είναι βίαιες. Παρότι οι κρεολοί κατείχαν σχετικά υψηλές θέσεις στην στάθμη της εξουσίας, εξαιτίας της αποικιακής δομής της κάστας, η κοινωνική τους θέση ήταν κατώτερη σε σχέση με τους Ισπανούς της Ισπανίας. Το 1810 οι Ισπανοί υπολογίζονται από 70 ως 108 χιλιάδες σε ένα πληθυσμό γύρω στα 6 εκατομμύρια, εκ των οποίων 1 εκατομμύριο είναι κρεολοί και 2,3 εκατομμύρια είναι ιθαγενείς²³. Σ'

αυτό τον πληθυσμό οι μιγάδες, που αποτελούν και το μεγαλύτερο τμήμα του, επεδίωκαν μια καλύτερη θέση στην σκάλα του συστήματος της κάστας καθώς και μια πιο ενεργό συμμετοχή στις υπάρχουσες οικονομικές και κοινωνικές δυνατότητες. Τέλος, για τους ιθαγενείς, κάθε αλλαγή μπορούσε να σημάνει κάτι καλύτερο. Υπήρχε λοιπόν διάχυτη η κοινωνική πίεση και η διάθεση μεταλλαγής, η οποία όμως αντιμετώπιζε συστηματικά την ανελαστική αποικιακή αντίδραση. Η πίεση αυτή διοχετεύεται, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, σε διάφορες ανταρσίες (του 1794, του 1799 και του 1801 η πιο σημαντική).

Σε σχέση με τα τεκταινόμενα τον 19ο αιώνα, είναι σημαντικό να σημειωθεί η κρίση των εξαγωγών στις αρχές του αιώνα, που μαστίζει ιδιαίτερα τα ορυχεία, ως πρωτεύοντα τομέα εξαγωγών και τα οποία είχαν γνωρίσει μεγάλη ακμή τον 18ο αιώνα. Μετά τις επανειλημμένες ήττες της Ισπανίας, έγινε φανερό ότι η αυτοκρατορία δεν μπορούσε να ελέγξει το εμπόριο και η παραγωγή των ορυκτών στην Νέα Ισπανία αδυνατούσε να μπει στον ανταγωνισμό και να εκσυγχρονιστεί με επενδύσεις σε νέες τεχνικές και νέους δρόμους διακίνησης των εμπορευμάτων.

Η παράλυση των εξαγωγών, οι οποίες δεν μπορούσαν να κατευθυνθούν σε άλλες χώρες λόγω του αποικιακού μονοπωλίου, επηρέασε όλη την οικονομία με μια μακρά περίοδο στασιμότητας, που φτάνει μέχρι και τους μετά την ανεξαρτησία χρόνους. Να προστεθεί σ' αυτό ότι το 1804 το ισπανικό στέμμα απαιτεί από τις αποικίες χρηματική ενίσχυση για τη διατήρηση του πολέμου με την Γαλλία (1808 κατοχή της Ισπανίας από τους Γάλλους).

Το 1823 κυριαρχεί στην Ισπανία η απολυταρχία. Η ήττα του πολέμου ήταν επίσης ήττα και της προσπάθειας να επικρατήσει στην Ισπανία ο φιλελευθερισμός (1812 με το σύνταγμα της πόλης του Cadiz). Έτσι ο πόλεμος της ανεξαρτησίας που επήλθε στις αρχές του 19ου αιώνα στην πλειοψηφία των ισπανικών αποικιών της Αμερικής, οφείλεται πρώτον στο κενό της ισπανικής εξουσίας και δεύτερον στις πιέσεις για απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων από μέρους της αριστοκρατίας και της εμφάνισης αυτών στις αποικίες.

Στο Μεξικό ο σχηματισμός του εθνικού κράτους ξεκινάει με την ένοπλη εξέγερση (1810) για την απόσχιση και την πολιτική ανεξαρτησία (1821) και φτάνει μέχρι και την δεκαετία του 1870 με την παλινόρθωση της δημοκρατίας (κατοχή του Μεξικού από τους Γάλλους με τον Μαξιμιλιανό 1862-1867). Η πληθώρα των ένοπλων εξεγέρσεων για μισό αιώνα μετά την ανεξαρτησία ήταν βίαιες εκφράσεις της κοινωνικής μεταλλαγής και προετοιμασία

για το πέρασμα στον καπιταλισμό. Στο πολιτικό-ιδεολογικό επίπεδο, η διαμάχη συγκεντρώνεται μεταξύ φιλελευθέρων και συντηρητικών.

Όπως και σε άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής, προϋπόθεση συσπείρωσης της άρχουσας τάξης –γαιοκτήμονες, βιομήχανοι, έμποροι– γύρω από τα ιδεώδη της ανεξαρτησίας, αποτελεί η πεποίθηση για απεριόριστη προστασία που θα έχουν από το προς ίδρυση εθνικό κράτος, για την ανάπτυξη των οικονομικών τους δραστηριοτήτων και για την στήριξη στην τοποθέτηση των προϊόντων τους στις διεθνείς αγορές. Η μάζα των ιθαγενών συγκέντρωνε τις επιθυμίες της γύρω από την καταστροφή του αποικιακού συστήματος και την επαναφορά της παραδοσιακής κοινοτικής αγροτικής ζωής. Εκείνοι οι κρεολοί και οι μιγάδες που συμμερίζονταν τις φιλελεύθερες ιδέες προερχόμενες από τη Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, μάχονταν για την πολιτική απελευθέρωση και την οικονομική κυριαρχία. Επιθυμούσαν μια επανάσταση που θα προετοίμαζε την καπιταλιστική ανάπτυξη κι όχι ένα πωγύρισμα στις κοινοτικές μορφές που επιθυμούσαν οι αγρότες²⁴. Αυτοί θα είναι οι ηγέτες στον πόλεμο της ανεξαρτησίας, ενώ οι αγρότες θα πειστούν, όχι εύκολα και μετά από αιματηρές διαμάχες, να χρησιμοποιηθούν στην θετική έκβαση των μαχών υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας (το κόστος της οποίας υπολογίζεται σε 400-600 χιλ. νεκρούς).

Δώδεκα χρόνια μετά την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα, πραγματοποιείται το 1821 η ανεξαρτησία, στηριζόμενη ιδεολογικά στα λαϊκά συνθήματα, με διακηρύξεις όμως που πρότειναν την καθιέρωση μιας συνταγματικής μοναρχίας υπό τον Φερνάντο τον 7ο. Η τάση αυτή δεν επεβλήθη, αντίθετα θα λέγαμε απ' ότι στην Ελλάδα την ίδια περίπου εποχή και σ' ένα παρόμοιο διεθνές σκηνικό, όπου όμως διαφέρουν σημαντικά οι περιφεριακές συνθήκες και οι συσχετισμοί των δυνάμεων που εξελίσσονται σε κάθε περιοχή. Στο Μεξικό ηττήθηκαν και οι Ισπανοί και οι ριζοσπάστες. Επικράτησαν οι μετριοπαθείς, οι οποίοι συμπίπτουν με τους γηγενείς Αμερικανούς, που ήσαν ταυτόχρονα τμήμα της άρχουσας τάξης. Αυτή η κοινωνική ομάδα κατάφερε την απελευθέρωση από την αποικιακή κατοχή και την κατάκτηση της οικονομικής κυριαρχίας και εσωτερικής εξουσίας. Επιθυμία τους ήταν να αντικαταστήσουν τους Ισπανούς κατά το δυνατόν χωρίς αλλαγές στον τρόπο καθυπόταξης της εργατικής δύναμης, των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής ή της ιδιοκτησίας. Έτσι η διαδικασία μεταλλαγής του αποικιακού συστήματος προς την καπιταλιστική κατεύθυνση ήταν αργή, γεμάτη εμπόδια και βίαιες συγκρούσεις.

4. Διαμόρφωση του αστικού κράτους και αγροτική μεταρρύθμιση

Οι πρώτες προσπάθειες μεταρρύθμισης στην ανεξάρτητη χώρα έχουν γενικευμένο χαρακτήρα. Στη μακρά περίοδο διαμόρφωσης του εθνικού κράτους επιδιώκεται σε όλα τα επίπεδα η απελευθέρωση των κοινωνικών δυνάμεων. Οι ιδέες του φιλελευθερισμού διαπερνούν τις υπάρχουσες αποικιακές δομές. Επιδιώκουν δηλαδή την κατάργηση των περιοριστικών μέτρων του εμπορίου, του μονοπωλίου της γης από τους γαιοκτήμονες και τον κλήρο, την καθυποδούλωση της εργατικής δύναμης και γενικά τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο από την πρώην μητρόπολη. Στην πράξη όμως η διαδικασία προσαρμογής των οικονομικών λειτουργιών και των κοινωνικών σχέσεων στις συνθήκες της ανεξαρτησίας είναι εξαιρετικά αργή, δεδομένου ότι δεν αφορούσε μόνο την αντιστροφή της αποικιακής δομής, αλλά απαιτούσε προπάντων τη δημιουργία νέων στοιχείων, αναγκαίων για την αυτόνομη λειτουργία του εθνικού κράτους.

Σ' αυτό το γενικευμένο μεταρρυθμιστικό κλίμα συμπεριλαμβάνεται και η διανομή γης²⁵. Παρά τους αγώνες των αγροτών για απελευθέρωση της γης και της εργασίας, ο πόλεμος της ανεξαρτησίας δεν μετάβαλε την αγροτική δομή και η αδύναμη προσπάθεια δημιουργίας της μικρής ιδιοκτησίας σταμάτησε. Η παραχώρηση εθνικών γαιών, η οποία ήταν έτσι κι αλλιώς περιορισμένη, ενδυνάμωσε τα υπολείμματα της κοινοτικής οργάνωσης, αλλά δεν επηρέασε το τσιφλίκι²⁶. Το σύστημα της hacienda –τσιφλίκι– εξακολουθεί και μετά την ανεξαρτησία να είναι ισχυρό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, έτσι ώστε να συνεχίζει να κρατάει δεσμιες τις δυνάμεις παραγωγής.

Την περίοδο της μεταρρύθμισης υπολογίζεται ότι ο κλήρος κατείχε το ένα τρίτο της καλλιεργήσιμης γης. Η επιρροή του όμως ήταν μεγαλύτερη, μια που μπορούσε να ασκήσει έλεγχο στους μικροϊδιοκτήτες, δίνοντάς τους προς καλλιέργεια με το σύστημα των μισιακών τα χωράφια που κατείχε. Κατά τον Μεξικανό οικονομολόγο Leopoldo Solís, «αυτή η κατάσταση δεν βοήθησε καθόλου την καπιταλιστική εξέλιξη της γεωργίας, διότι αν η παραγωγή στα τσιφλίκια ήταν αρκετά καθυστερημένη, η κατάσταση που επικρατούσε στα μικρά "ράντζα"* ελεγχόμενα από

---

* Η πιο συνηθισμένη χρήση της λέξης rancho σημαίνει ένα αγρόκτημα στο οποίο οι εργασίες γίνονται από τον ιδιοκτήτη με την βοήθεια της οικογένειάς του. Όπως και τα τσιφλίκια τα αγροκτήματα αυτά είναι ιδιωτικά, σε

τον κλήρο, τα τοποθετούσε μόλις πάνω από την πρωτόγονη εποχή της γεωργίας. Χωρίς κεφάλαια, τεχνικές γνώσεις, αγορές και εξαρτημένοι από την εκκλησία λόγω χρεών, οι αγρότες αυτοί καλλιεργούσαν μόνο για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες επιβίωσης τους και τις ανάγκες του κλήρου»²⁷.

Οι μεταρρυθμιστές το 1859 μετά τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των «juaristas», οπαδών του Χουάρεζ (θεμελιωτή του εθνικού κράτους) και των συντηρητικών, πέρασαν τέσσερα σημαντικά διατάγματα νόμων τα οποία ήσαν ένα δυνατό κτύπημα στην βίαιη αντίδραση του κλήρου και των συντηρητικών κατά της κοινωνικής μεταλλαγής που επιδίωκαν οι φιλελεύθεροι: 1) εθνικοποιείται η εκκλησιαστική περιουσία χωρίς αποζημίωση (περιλαμβάνει και την κατάργηση των μοναστηρίων), 2) καθιερώνεται ως νόμιμος μόνο ο πολιτικός γάμος, 3) το κράτος καθίσταται υπεύθυνο για την ληξιαρχική καταγραφή των πολιτών οι οποίοι με την σειρά τους είναι υποχρεωμένοι να τηρούν την νομοθεσία που καθορίζει τις υποχρεώσεις των πολιτών και 4) καθίσταται προαιρετική η παρακολούθηση των εκκλησιαστικών εορτών.

Η εθνικοποίηση των γαιών του κλήρου δεν πραγματοποιήθηκε πριν το 1867 με την αποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων. Όμως η καλλιεργήσιμη γη που αφαιρέθηκε από τον κλήρο και τις κοινότητες των ιθαγενών και παρά τη θέληση των μεταρρυθμιστών, δεν πέρασε στους άκληρους αγρότες, αλλά κατέληξε σταδιακά στα χέρια των γαιοκτημόνων, επαυξάνοντας τις εκτάσεις των τσιφλικιών και των μεγάλων «ράντζων» που παρήγαγαν με παραδοσιακό τρόπο. Επίσης πολλά από τα κομμάτια που παραχωρούνταν στα μέλη της παλιάς κοινότητας των ιθαγενών με τίτλους ατομικής ιδιοκτησίας ήταν πολύ μικρά σε μέγεθος, για να είναι σε θέση να μεταβληθούν σε οικονομικά ανεξάρτητες αγροτοπαραγωγικές μονάδες.

Η επιθυμία των φιλελευθέρων για απελευθέρωση της γης και δημιουργία μιας καπιταλιστικής γεωργικής επιχείρησης στη γεωργία, απέτυχε. Οι νόμοι του 1875 και 1883 οι οποίοι αφορούσαν τις εθνικές γαίες και περιόριζαν μέχρι 2.500 τα εκτάρια για έναν μόνο ιδιοκτήτη, καταργήθηκαν γρήγορα, όπως καταργή-

---

αντίθεση με τα κοινοτικά αγροτεμάχια. Βέβαια στο Μεξικό η λέξη «ράντζο» χρησιμοποιείται με διαφορετικές έννοιες. Π.χ. στο βόρειο τμήμα της χώρας εννοούν μια εκτεταμένη κτηνοτροφική ιδιοκτησία η οποία εκτείνεται σε πολλές εκατοντάδες ή και χιλιάδες εκτάρια. Στο Κεντρικό Μεξικό εννοούν τις μικρές ιδιοκτησίες σε αντίθεση με τα μεγάλα τσιφλίκια. Συνήθως ένα αγρόκτημα μέχρι χίλια περίπου εκτάρια λέγεται «ράντζο».

θηκε και η υποχρέωση κατοχής μόνο εκείνης της ποσότητας γης που ήταν δυνατόν να καλλιεργηθεί. Έτσι στην πράξη ισχυροποιήθηκε η μεγάλη γαιοκτησία και η μεταβολή σήμαινε το πέρασμα από τα μεγάλα εκκλησιαστικά στα μεγάλα μη-εκκλησιαστικά τσιφλίκια. Κατ' αυτό τον τρόπο έληξε η πρώτη φάση αγροτικής μεταρρύθμισης χωρίς την πλήρη απελευθέρωση της γης και της εργασίας.

Γενικότερα, γύρω από την διαδικασία διαμόρφωσης της αστικής τάξης και της εκβιομηχάνησης της χώρας, θα οριστικοποιηθούν δύο ανταγωνιστικά ρεύματα: από τη μια ο φιλελευθερισμός στηριζόμενος από τους εμπόρους και εκείνους τους τσιφλικάδες που ήταν συνδεδεμένοι με τις εξαγωγές και από την άλλη ο προστατευτισμός, στηριζόμενος από τους αστούς, οι οποίοι επιδιώκουν την εξάπλωσή τους στο εσωτερικό, ενισχύοντας την εσωτερική αγορά με βάση τον προστατευτισμό. Η αλήθεια είναι ότι η κατάσχεση της βιομηχανίας, η οποία αποτελούσαν βασικά από βιοτεχνίες με χαμηλό επίπεδο τεχνικού εξοπλισμού και αποδοτικότητας και επίσης με εσωτερική αγορά περιορισμένης εμβέλειας, δεν προσφέρονταν ως προϋπόθεση για την απελευθέρωση της αγοράς.

Αντίθετα, η εκβιομηχάνιση της χώρας περνούσε μέσα από τον προστατευτισμό. Αυτή την κατεύθυνση διευκόλυνε και η διεθνής συγκυρία. Η εξωτερική πίεση έχει ατονήσει. Η Αγγλία έχει εν μέρει αποτραβηχτεί από το Μεξικό, η Γαλλία ήταν αδύναμη και οι Βορειοαμερικάνοι ήταν απασχολημένοι στην εσωτερική και εδαφική τους επέκταση. Όμως οι εσωτερικές δομές δεν ήταν υπέρ μιας σταθερής εκβιομηχάνησης. Οι πολιτικές διαμάχες συνεχίζονταν, η υποδομή για την παραγωγή και τις ανταλλαγές ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, όπως και τα εμπόδια δημιουργίας της εσωτερικής αγοράς αγαθών και εργασίας.

Παρόλα αυτά η έντονη αντιπροστατευτική πολιτική που επικρατεί σε διεθνές επίπεδο, η οποία ξεκινούσε μεν από τις βιομηχανικές χώρες που φοβούνται την στασιμότητα που μπορεί να προέλθει από έλλειψη ανταγωνισμού, επεκτείνονταν και σε εκείνες τις χώρες που είχαν κάποια δυνατότητα να παράγουν σε διαδικασίες εκβιομηχάνησης. Κάτω από την πίεση των κανόνων στις διεθνείς συναλλαγές που επέβαλαν οι βιομηχανικές χώρες και στηριζόμενες στην άνθιση των ιδεών του φιλελευθερισμού, οι κυβερνήσεις στο Μεξικό προχώρησαν στη λήψη αντιπροστατευτικών μέτρων, γύρω από τα οποία διεξάγεται μια έντονη διαμάχη μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Η διαμάχη αυτή συχνά ξεπερνά τα όρια της οικονομίας και επεκτείνεται σε όλο το κοι-

ωνικο-πολιτικό φάσμα. Μ' αυτή την έννοια η κυβερνητική πολιτική εντάσσεται σε μια προσπάθεια πίεσης εκ των άνω, για την δημιουργία ενός σύγχρονου αστικού κράτους. Όμως, παρά τις προσπάθειες, το εγχείρημα μετατίθεται στον χρόνο. Η κοινωνικο-οικονομική οργάνωση, θεμελιωμένη στους γαιοκτήμονες και σε άλλες ομάδες οικονομικών δραστηριοτήτων στενά συνδεδεμένων με τους βιοτέχνες, εμπόρους και τραπεζίτες, είναι ακόμη ισχυρή και δεν επιτρέπει προς το παρόν την απελευθέρωση των συντελεστών της παραγωγής. Η κατάπαυση των ένοπλων μαχών γίνεται δυνατή με την υποχώρηση της κυβέρνησης στα υπάρχοντα συμφέροντα της άρχουσας τάξης και έτσι μετατοπίζεται χρονικά η οριστική σύγκρουση.

Αποτέλεσμα της ανακωχής θα είναι η τριακονταετής δικτατορία του Πορφύριο Ντίαζ (1880-1910). Το πορφυριάτο, όπως ονομάζεται η περίοδος αυτή από το όνομα του δικτάτορα, ουσιαστικά καταλαμβάνει το κενό εξουσίας που δημιουργείται μετά από τους πολέμους της ανεξαρτησίας του Μεξικού και του εμφυλίου. Διακρίνεται για την οικονομική πολιτική που στοχεύει στην εκβιομηχάνιση της χώρας, η οποία όμως προσκρούει στην αδυναμία των κοινωνικών δυνάμεων για μεταλλαγή των βασικών κοινωνικο-οικονομικών δομών της.

Παρόλα αυτά όμως είναι αναπόφευκτη η έντονη προώθηση διαδικασιών εκβιομηχάνισης χάρη στην εισβολή του ευρωπαϊκού και του αμερικανικού κεφαλαίου, προπάντων στις βόρειες περιοχές της χώρας. Σ' αυτή τη διαδικασία το Μεξικό επιδιώκει μια όσο το δυνατόν διαφοροποιημένη πολιτική στις σχέσεις του με το εξωτερικό. Μετά από δεκαετίες έντονης παρουσίας των Ευρωπαίων, η πορεία στις οικονομικές σχέσεις αντιστρέφεται. Σταδιακά μειώνεται η επιρροή του ευρωπαϊκού εμπορίου και κεφαλαίου και αυξάνεται εκείνη των Ηνωμένων Πολιτειών. Έτσι, ενώ στα πρώτα χρόνια μετά την ανεξαρτησία οι εισαγωγές αγγλικών προϊόντων π.χ. ανέρχονται στο 50% του συνόλου των εισαγωγών, το 1876 μειώθηκαν στο 35% και το 1910 είναι μόλις 11%²⁸.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο που δείχνει τον έντονο ρυθμό εκβιομηχάνισης, είναι η μείωση στις εισαγωγές αγαθών κατανάλωσης και η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής στις εισαγωγές των μέσων παραγωγής. Μεταξύ 1889 και 1911 η εισαγωγή μέσων παραγωγής περνάει από το 47%, στο 57% του συνόλου των εισαγωγών. Εξαιτίας του γρήγορου ρυθμού αύξησης της παραγωγής και της μετέπειτα κρίσης του καπιταλισμού που μαστίζει της ανεπτυγμένες χώρες στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα, το Μεξικό θα καταφέρει να έχει πλεονασματικό εμ-

πορικό ισοζύγιο από το 1880 μέχρι και το 1910.

Γύρω στα 1910 τα δύο τρίτα του κεφαλαίου, εκτός βιοτεχνίας και γεωργίας, ήταν ξένο. Το 90% του πάγιου κεφαλαίου στα ορυχεία και τη βιομηχανία πετρελαίου ήταν ξένο και απ' αυτό το 80% προερχόταν από τις ΗΠΑ. Το 1910 η βιομηχανία πετρελαίου είναι τόσο σημαντική, που προκαλεί έντονη διαμάχη μεταξύ ΗΠΑ και Αγγλίας. Οι κυβερνήσεις του Πορφύριο Ντίαζ σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης της εξωτερικής πολιτικής, έδωσε προτεραιότητα στην Shell, εταιρεία αγγλικής προελεύσεως. Οι ΗΠΑ βέβαια δεν θα ξεχάσουν το γεγονός και κατά την επανάσταση θα ταχθούν στο πλευρό των επαναστατών και όχι των στρατευμάτων του Ντίαζ²⁹.

Παράλληλα με την οικονομική άνθηση και τη ροή των ξένων επενδύσεων, αυξάνονται και τα έσοδα του δημοσίου. Το κράτος θέτει σαν στόχο του την οικονομική εθνική ολοκλήρωση και επέκταση της εσωτερικής αγοράς με την ανάπτυξη των επικοινωνιών και με την κατάργηση των εσωτερικών δασμών από πολιτεία σε πολιτεία και ως εκ τούτου την ενδυνάμωση της κεντρικής διοίκησης. Ο κώδικας του εμπορίου με κανόνες που επεκτείνονταν σε όλη την επικράτεια, έγινε αποδεκτός το 1883. Η κατασκευή του σιδηροδρόμου με τα κεφάλαια των Ευρωπαίων και των ΗΠΑ είναι από τις βασικότερες δραστηριότητες: ενώ το 1879 υπήρχαν 6127 χιλιόμετρα γραμμών, στο τέλος του πορφυριάτου αυτές φτάνουν γύρω στα 20.000 χιλιόμετρα. Έτσι πραγματοποιείται ο σκοπός της ταχύτερης και φτηνότερης διακίνησης των προϊόντων³⁰. Η αυξημένη σημασία που είχε ο δημόσιος τομέας είναι μια όψη του τρόπου της καπιταλιστικής διεύθυνσης στο Μεξικό.

Με δεδομένη λοιπόν την έντονη αύξηση των οικονομικών μεγεθών, η κοινωνία στο σύνολό της είχε φτάσει σε μια φάση όπου η μετεξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής ήταν επιτακτική ανάγκη. Όμως, ο στρατός και οι γαιοκτήμονες είναι οι δυνάμεις στις οποίες επαναπαύεται η εξουσία του Ντίαζ. Από θέση ισχύος λοιπόν οι γαιοκτήμονες μπορούν να επιβάλουν στην κυβέρνηση την πολιτική που προστατεύει τα συμφέροντά τους, τα οποία συχνά είναι αντίθετα με την πολιτική της εκβιομηχάνισης. Ο αγροτικός τομέας, μαζί με την βιομηχανία μεταποίησης αγροτικών προϊόντων προς εξαγωγή (φυτείες καφέ, ζάχαρης, κ.ά.), κυριαρχείται από τους γαιοκτήμονες. Η κυβέρνηση του Ντίαζ αδυνατεί να μετατρέψει ουσιαστικές κοινωνικοπολιτικές δομές και μορφές οργάνωσης της εργασίας που μπορούν να οδηγήσουν το Μεξικό στο σχηματισμό μιας αστικής δημοκρατίας.

Στη γεωργία, που είναι και ο μεγαλύτερος οικονομικός τομέας, επικρατούσε η μεγάλη γαιοκτησία. Η οικονομική πολιτική του Ντίαζ περιορίστηκε στη συρρίκνωση των κοινοτικών γαιών και στον αναδασμό των εθνικών γαιών. Εγκαταλελειμμένες γαίες εθεωρούντο εκείνα τα κομμάτια γης για τα οποία δεν υπήρχαν τίτλοι ιδιοκτησίας. Ξεκίνησε λοιπόν η προσφορά γαιών από τις οποίες πολλές ανήκαν στην κοινότητα ή είχαν ιδιοκτήτες, οι οποίοι όμως δεν κατείχαν τίτλους. Μεταξύ 1881 και 1906 δόθηκαν σε ιδιώτες από αναδασμό 49 εκατομμύρια εκτάρια, το 1/4 περίπου της έκτασης του Μεξικού³¹.

Η όλη διαδικασία αναδασμού παραχωρήθηκε σε εταιρείες οι οποίες για την εργασία τους πληρώθηκαν με το 1/3 των γαιών που ήσαν σε θέση να τοπογραφηθούν. Οι εταιρείες αναδασμού, είτε κρατώντας είτε πουλώντας αυτές τις εκτάσεις, συνέβαλαν ώστε τα χρόνια αυτά να ισχυροποιηθεί εκ νέου το τσιφλίκι και τα μεγάλα ράντζα. Το 1910, το 97% των γαιών ήταν στα χέρια μεγάλων γαιοκτημόνων, το 2% ανήκε σε μικροκαλλιεργητές και το 1% στην κοινότητα. Κατά τα φαινόμενα οι κοινότητες των ιθαγενών είχαν πάψει πια να αποτελούν σημαντικό οικονομικό παράγοντα. Το 82% περίπου των αγροτικών κοινοτήτων είχαν ενσωματωθεί στα τσιφλίκια, στα οποία να σημειωθεί βρίσκονταν ο μισός πληθυσμός της υπαίθρου³².

Στο τέλος αυτής της περιόδου το σύστημα του τσιφλικιού είχε φτάσει την πληρότητά του, τόσο ως προς την έκταση που μπορούσε να καταλάβει, όσο και ως προς τον τεχνικό εκσυγχρονισμό του. Παράλληλα η οικογένεια του κολίγου δενόταν κάθε φορά και πιο σφικτά στο τσιφλίκι. Το φαινόμενο μπορεί να παρομοιαστεί, με όλη την επιφύλαξη που επιβάλλει ο χρόνος και ο χώρος, με έναν αντίστοιχο στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη τον 15ο αιώνα, την ισχυροποίηση δηλαδή της φεουδαλικής σχέσης εργασίας³³. Και στις δύο περιπτώσεις για αρκετό χρονικό διάστημα δεν μεταλλάσσονται οι σχέσεις εργασίας στην γεωργία, αλλά η παραγωγή με την υπάρχουσα φεουδαλική σχέση προσαρμόζεται στις ανάγκες τις καπιταλιστικής εξέλιξης.

Η κοινωνικο-οικονομική δομή που περιγράψαμε, προσφερόταν για την αναπαραγωγή ενός καπιταλισμού, ο οποίος ήταν ικανός να αυξάνει τα οικονομικά μεγέθη, αλλά που δεν μπορούσε να δημιουργήσει κοινωνικές σχέσεις οι οποίες θα ήταν ικανές να αλλάξουν τον εξαγωγικό του χαρακτήρα και προπάντων αυτόν των πρώτων υλών. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες θα οργανωθεί ένα ισχυρό κράτος βασισμένο σε δύο αρχές: όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αύξηση των οικονομικών μεγεθών και όσο το δυνατόν

καλύτερη διασφάλιση της εσωτερικής ειρήνης. Το τελευταίο μπορούσε να κατορθωθεί συνδυάζοντας την καταστολή όποιας απαίτησης δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί, με τον πατερναλιστικό τρόπο διακυβέρνησης.

Για να επιτευχθεί όσο το δυνατόν γρηγορότερα η μεγέθυνση της αστικής τάξης και μαζί μ' αυτή και του κράτους, το όλο εγχείρημα βασίστηκε στην εξωτερική επιρροή. Αυτό όμως σήμανε αυξημένη έκθεση της εθνικής οικονομίας στις έξωθεν διακυμάνσεις. Το αντίβαρο σ' αυτό το τίμημα ήταν ότι κατά την περίοδο του πορφιριάτου καλυτέρευσε το βιωτικό επίπεδο των μαζών, άλλαξε τεχνικά η χώρα, εξελίχθηκαν οι παραγωγικές δυνάμεις και εν μέρει μετεβλήθησαν οι σχέσεις παραγωγής σε αρκετούς οικονομικούς τομείς.

Παρόλα αυτά, οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις δεν επέτρεπαν την περαιτέρω εξέλιξή τους. Γι' αυτό κατά την τριακονταετία συσσωρεύτηκαν εκείνες οι κοινωνικές δυνάμεις που την κατάλληλη στιγμή θα μεταβληθούν σε δυνάμεις εν δράσει με την επαναστατική έκρηξη. Το 1892 είναι η απαρχή της κρίσης όταν οι φιλελεύθεροι θα αποσύρουν την στήριξη τους προς τον επίσης φιλελεύθερο Ντίαζ, η ανοικτή όμως ρήξη θα γίνει το 1904. Σ' αυτό θα πρέπει να προστεθεί, ότι η διεθνής κρίση στις αρχές του αιώνα, δημιούργησε σοβαρές παρενέργειες στη χώρα. Η αγορά εργασίας επηρεάστηκε αρνητικά εξαιτίας των διαταραχών στον εξαγωγικό τομέα και τη μείωση των δημόσιων δαπανών με το τέλος των μεγάλων έργων. Πέντε ένοπλες εξεγέρσεις το 1906, οι οποίες οργανώθηκαν και εξόρμησαν από αμερικανικό έδαφος και δύο ακόμη³⁴ το 1908, προμηνύουν την αναπόφευκτη γενικευμένη εξέγερση το 1910.

Παρά τις προσπάθειες που έγιναν την περίοδο του πορφιριάτου για να τεθεί τέλος στις διεκδικήσεις των άκληρων αγροτών για γη, που δρομολογήθηκαν με την απελευθέρωση και για να κατευθυνθεί η αγροτική μεταρρύθμιση προς άλλες επιλογές, αυτή είναι η μόνιμη διεκδίκηση των μαζών της υπαίθρου η οποία εξάλλου θα αναβιώσει εκ νέου με την επανάσταση του 1910-17. Η καταπίεση που υφίστανται οι αγρότες από τους γαιοκτήμονες και τα μέσα που χρησιμοποιούν ώστε να έχουν τους αγρότες υποκείμενα της γαιοκτησίας τους είναι το εύφορο έδαφος, για τον ξεσηκωμό τους με σημαία την διανομή της γης και την απόκτηση της ελευθερίας τους.

Αν κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας οι αγρότες θα βρεθούν στο ίδιο στρατόπεδο με τους γαιοκτήμονες, στην επανάσταση του 1910-17 θα συμμαχήσουν, όχι χωρίς τριβές και ανταγωνι-

σμούς, με τους μεταρρυθμιστές και τους αστούς εκσυγχρονιστές, που μάχονται ενάντια στους γαιοκτήμονες, το στρατό και εν γένει τις δυνάμεις συντήρησης του υπάρχοντος συστήματος. Εδώ εμφανίζεται το φαινόμενο μιας αστικής επανάστασης, στην οποία οι αγρότες συμμαχούν με τους ενδιαφερόμενους στην αστικοποίηση της κοινωνίας. Η επανάσταση θα στοιχίσει στους γαιοκτήμονες την εξουσία και στους αγρότες εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς. Με την ήττα των κυβερνητικών στρατευμάτων, η διαδικασία αγροτικής μεταρρύθμισης, κύριο αίτημα των αγροτών, γίνεται απαραίτητη συνθήκη στην διαμόρφωση του αστικού κράτους.

5. Επίλογος: η αγροτική μεταρρύθμιση μετά το 1917

Κατά την επανάσταση, κύριο αίτημα των χωρικών είναι η εκ νέου απόκτηση της κοινοτικής γης, η οποία τους είχε αφαιρεθεί και είχε περιέλθει στα χέρια των γαιοκτημόνων. Βέβαια, την περίοδο αυτή στο Μεξικό δεν έχουμε μόνο τσιφλίκια, αλλά και αγροκτήματα. Το 1910 στους αγροκτηματίες συγκαταλέγονταν 50.000 περίπου οικογένειες, ενώ τα τσιφλίκια ήταν μόλις 8.245. Ένα τσιφλίκι όμως είναι τόσο μεγάλο, που αξίζει όσα πολλά αγροκτήματα μαζί. Επίσης τα τσιφλίκια βρίσκονταν κατά μήκος των βασικών δρόμων και σιδηρογραμμών και κοντά στα μεγάλα αστικά κέντρα. Πάντως ο μικρός αγροκτηματίας θεωρείται ένας ελεύθερος άνθρωπος, μπορεί να διαθέσει χωρίς όρια τα υπάρχοντά του και όλες οι πλευρές της ζωής του παρουσιάζουν σημαντική διαφορά με εκείνη του κολίγου. Παρόλα αυτά όμως οι χωρικοί δεν θα διεκδικήσουν την ιδιοκτησία της γης σε βάρος των τσιφλικιών, αλλά την επιστροφή τους στην κοινοτική κατοχή της γης.

Με τα παραπάνω δεδομένα, το αποτέλεσμα της αγροτικής μεταρρύθμισης για τους χωρικούς ήταν η δημιουργία του «εχίδο» – ejido—. Δηλαδή σε κάθε χωριό παραχωρήθηκε μια ποσότητα γης και ένα τοπικό Συμβούλιο αποτελούμενο από εκπροσώπους εκλεγμένους από τους χωρικούς, είναι υπεύθυνο για τη διαχείριση της γης. Το Συμβούλιο παραχωρούσε σε κάθε οικογένεια, εφόσον η γη ήταν αρκετή, ένα ατομικό κομμάτι. Έτσι, όπως και στην προϊσπανική εποχή, το κομμάτι αυτό η οικογένεια του χωρικού μπορεί να το κατέχει προς καλλιέργεια, αλλά μπορεί να το

διαθέσει προς πώληση. Εκείνη η γη του «εχίδο» που δεν μοιράζονταν στις οικογένειες προς καλλιέργεια τη χρησιμοποιούσαν από κοινού οι χωρικοί για βοσκή, ξηλεία και άλλα απαραίτητα υλικά.

Στο σύνταγμα του 1917, το άρθρο 27, το πιο πολυσυζητημένο ίσως άρθρο και το οποίο θα καταργηθεί μόλις το 1992, στηρίζει μεν την ιδιοκτησία της γης, αλλά την θέτει όμως υπό τον έλεγχο του κράτους στο οποίο δίνει την ευχέρεια να εθνικοποιεί τη γη, όποτε αυτό κρίνεται απαραίτητο. Μ' αυτό τον τρόπο το άρθρο 27 προστατεύει την ιδιωτική εξίσου με την κοινοτική γη, επιβάλλει τον κρατικό έλεγχο, δέχεται καταρχήν τον θεσμό της αποζημίωσης στις κρατικοποιήσεις και είναι βαθύτατα αντικληρικό. Εξουσιοδοτεί κάθε Πολιτεία του Μεξικού να θέσει ανώτερο όριο στο μέγεθος της γης που μπορεί να έχει σε ιδιοκτησία ένα άτομο ή ένας οργανισμός. Ακόμα την επιπλέον γη που κατέχει κάποιος ιδιώτης είναι υποχρεωμένος να την μοιράσει ή να την πουλήσει, εφόσον στην αντίθετη περίπτωση το κράτος θα προβεί στην κατάσχεσή της.

Με τον κανονισμό λειτουργίας των «εχίδος», που τέθηκε σε ισχύ το 1922, καθορίστηκε και η ανάλογη έκταση για κάθε οικογένεια, η οποία ανέρχεται σε 30 με 50 στρέμματα αν αυτά ήσαν αρδρευόμενα και στις υπόλοιπες περιπτώσεις σε 60 έως 80. Στις κλιματολογικές συνθήκες του Μεξικού, οι εκτάσεις αυτές συνθέτουν στην καλύτερη περίπτωση ένα μικρό αγρόκτημα. Κατά τον Goldschmidt η μικροϊδιοκτησία παρουσίαζε το 1923 την εξής εικόνα: «Από 622.213 αγροκτήματα τα 151.264 ήσαν μικρότερα από 10 έως 50 στρέμματα και 65.958 κατείχαν από 60 έως 100 στρέμματα το καθένα. Δηλαδή το 24.3% των αγροτών δεν είχε σχεδόν καθόλου γη και θα 'πρεπε να συγκαταλέγονται μεταξύ των άκληρων εργατών γης. Το 34.7% είχε από 10 έως 50 στρέμματα και μόνο το 10.6% κατείχε από 60 έως 100 στρέμματα. Το 69.6% όλων των ιδιοκτητών γης δεν κατείχε αρκετή έκταση ή δεν είχε καμιά επιρροή ενάντια στους τσιφλικάδες και τους μεγάλους κτηματίες. Στα τέλη του 1923 υπήρχαν στο Μεξικό γύρω στα 1.600 τσιφλίκια άνω των 1.000 εκταρίων το καθένα»³⁵.

Η αγροτική μεταρρύθμιση περνάει από τρεις φάσεις. Η πρώτη είναι αυτή που περιγράψαμε ήδη κατά τα έτη 1915-1922. Ακολουθεί η δεύτερη φάση, από το 1923 έως το 1934, κατά την οποία η μεταρρύθμιση είναι ανομοιογενής, κάποιες εποχές έχει γοργούς ρυθμούς και κάποιες άλλες αργούς, ανάλογα με τις εντάσεις των κοινωνικών αναταραχών ή των πιέσεων που οι κυβερνήσεις ασκούσαν στους γαιοκτήμονες μέσω της διανομής της γης. Η

τρίτη φάση αφορά την δεκαετία 1935-1945, όπου οι μεν γαιοκτήμονες, αλλά και ο κλήρος, έχουν χάσει τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, το δε κράτος είναι σε θέση πια να ελέγξει τους μηχανισμούς αστικοποίησης της κοινωνίας και να προωθήσει πολιτικές που υποβοηθούν την καπιταλιστική ανάπτυξη της οικονομίας. Η διανομή γαιών περιορίστηκε αφού είχε εκπληρώσει τον σκοπό της, ο οποίος όπως απεδείχθη δεν ήταν παρά μια επιβαλλόμενη λύση για την ειρήνευση της χώρας. Ήταν δηλαδή το τίμημα της πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις του Πορφύριου Ντίαζ, οι οποίες παρεμπόδισαν τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας. Παρά την υποχρέωση που ανέλαβαν οι κυβερνήσεις για την διανομή γης στους άκληρους αγρότες, η άρχουσα τάξη και οι μεταεπαναστατικές κυβερνήσεις δεν πίστευαν ότι ήταν δυνατόν με αυτό τον τρόπο να καταστραφεί η υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική διάρθρωση που είχαν διατηρήσει οι γαιοκτήμονες. Αντίθετα πίστευαν ότι το μέλλον βρισκόταν στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, η οποία να σημειωθεί άρχιζε να επεκτείνεται δυναμικά.

Με την αγροτική μεταρρύθμιση το κράτος μοίρασε γη στους αγρότες, αλλά οι συμπληρωματικοί φυσικοί πόροι και τα κεφάλαια, δεν κατανεμήθηκαν με τον ίδιο τρόπο³⁶. Τα περισσότερα «εχίδος» αφορούσαν άγονη και ξερική γη, καθώς επίσης δεν ήταν σε θέση να επενδύσουν σε μηχανολογικό εξοπλισμό και άλλα τεχνολογικά μέσα. Γενικά η γη που δόθηκε στους χωρικούς, στην πλειοψηφία της ημερημική, δεν ήταν αρκετή για την δημιουργία ενός αποτελεσματικού αγροκτηματία με κριτήρια εμπορευματικής παραγωγής. Χρησιμοποιήθηκε για καλλιέργειες σιτηρών –προπάντων καλαμποκιού– προς οικογενειακή βασικά κατανάλωση. «Έτσι το "εχίδο" αντί να εντατικοποιήσει την γεωργική παραγωγή, μεταβλήθηκε σε μια αναχρονιστική μονάδα, με μια παραδοσιακή και οικογενειακή γεωργία αυτοσυντήρησης»³⁷.

Σημειώσεις

1. Chevalier Francois, *La formacion de los latifundios en Mexico*, σελ. 32, εκδ. F.C.E., Mexico, 1976.
2. Chevalier F., σελ. 40, όπ.π.
3. Goldschmid AS., *Tierra y Libertad*, σελ. 45, εκδ. EDIAPSA, Μεξικό, 1944.
4. Semo Enrique, *Historia del capitalismo en Mexico*, Los origenes, σελ. 83, εκδόσεις E.R.A., Mexico, 1970.

5. Chavez Orozco L, *Historia economica y social de Mexico*, εκδ. Botas, Mexico, 1938.

6. Flores Caballero Romeo, *La contrarevolucion en la independencia*, σελ. 28-29, El Colegio de Mexico.

7. Ramos Pedrueza R., *La lucha de clases atraves de la historia de Mexico*, σελ. 31, εκδ. Revista Lux, 1934.

8. De la Pena Sergio, *La Formacion del Capitalismo en Mexico*, σελ. 29, εκδ. Siglo XXI, Mexico, 1975.

9. Αρχικά η γη που καλλιεργούνταν από κοινού απέδιδε φόρους τόσο στους τιμαριώτες όσο και στο στέμμα. Σε κάθε τιμάριο υπήρχαν δύο τάξεις ιθαγενών: αυτοί που και πριν έλθουν οι Ισπανοί πλήρωναν τους φόρους στους τοπικούς φοροσυλλέκτες και οι άλλοι που τους πλήρωναν στον υπεύθυνο αυτοκράτορα. Από αυτούς τους τελευταίους έπαιρναν κατόπι οι Ισπανοί τιμαριώτες φόρους. Διαπραγματεύονταν με τους ιθαγενείς τοπικούς άρχοντες κάθε κοινότητας τα μεγέθη που θα έπρεπε να τους δοθούν και έτσι παραλάμβαναν τους φόρους από τους τοπικούς άρχοντες —*caciques*— χωρίς να ενδιαφέρονται και πολύ για την κατανομή των βαρών μεταξύ των διαφόρων ομάδων ιθαγενών. Οι τιμαριώτες όμως θα αφαιρέσουν σταδιακά τον έλεγχο από τους *caciques* και τις άλλες ιθαγενείς αρχές, τους οποίους δε κατηγορούσαν συχνά ότι έκλεβαν και ότι απαιτούσαν υπερβολικές ποσότητες για τον εαυτό τους. Έτσι μετά το 1550 οι ποσότητες που οι Ισπανοί επέτρεπαν να παίρνουν οι ιθαγενείς μειώθηκαν σημαντικά.

10. Ο Antonio Miguel Bernal στο βιβλίο του για τα ισπανικά τσιφλίκια, αναφέρει ότι το τσιφλίκι έχει τις ρίζες του στο «διενεμητήριο» (*repertimientto*) που προέκυψε την εποχή της κατάκτησης της Ανδαλουσίας από τον οίκο της Καστίλης μεταξύ 13ου και 14ου αιώνα. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι «Καθόσον προχωρούσε η κατάκτηση των γαιών της πεδιάδας του Γουδαλκιβίρ —στην Ανδαλουσία— το στέμμα διένημε αυτές τις γαίες μεταξύ των κατακτητών και των ντόπιων αρχικών κατοίκων της περιοχής. Ο Carrion και αργότερα ο Malefakis και ο Ponsot, θεώρησαν ότι αυτά τα "διενεμητήρια" (*repartimientos*), προσφέρονταν για την διαμόρφωση των *cortijos*, *dehesas*, *donadios*, *heredades* τα οποία ήταν η βάση από την οποία ξεκίνησε το τσιφλίκι» (Antonio Miguel Bernal, *Economia e historia de los latifundios*, εκδ. Instituo de Espana/Espasa-Calpe, S.A., Madrid, 1988).

11. Ο Charles Gibson αναφέρει ότι: «Την πρώτη περίοδο της κατάκτησης οι Ισπανοί φοροσυλλέκτες κυκλοφορούσαν μαζί με τους ιθαγενείς υπό την διεύθυνση του Κορτέζ και του Montezuma (τελευταίου αυτοκράτορα των Αζτέκας) για να εξασφαλίσουν το μερίδιο των Ισπανών. Όταν όμως τελίωσε ο αποικισμός αυτό πια δεν ήταν δυνατό. Το φοροσυλλεκτικό σύστημα των Αζτέκας διαλύθηκε εντελώς» (*Los Aztecas bajo el dominio espanol*, σελ. 196, εκδ. Siglo XXI, Μεξικό, 1977).

12. Οι ποσότητες καταγράφονταν στους φορολογικούς κανονισμούς και «Κατά το μέτρο που αυτό συγκεκριμενοποιείται, πριν το 1560 έχει καθοριστεί μια αναλογία τρία προς ένα το στέμμα ή ο τιμαριώτης και τα τρία τέταρτα του συνόλου των φόρων, αφήνοντας το ένα τέταρτο στην κοινότητα» (Gibson Ch., σελ. 205, όπ.π.).

13. Κατά τον Char. Gibson πάλι «Οι Ισπανοί σπάνια συνέλεξαν απ' ευθείας φόρους από τους κατά τόπο φορολογούμενους ιθαγενείς. Στη θέση τους οι ιθαγενείς αρχές ήσαν οι μεσολαβητές και αυτοί που έπρεπε να ανταποκριθούν σε περίπτωση ελλείψεων. Αυτή η διαδικασία επέτρεψε στην ισπανική κυβέρνηση να παραμείνει στο περιθώριο των μικροαπασχολήσεων που απαιτεί η φοροσυλλογή οι οποίες συγκεντρώθηκαν σ' ένα σχετικά μικρό αριθμό ιθαγενών αρχηγών, οι οποίοι μπορούσαν να θεωρηθούν ως υπεύθυνοι. Επέτρεψε επίσης κάποια συνέχεια στις αρχαίες ιθαγενείς πρακτικές, συμπεριλαμβανομένης και της διαβάθμισης ποσοτήτων ανάλογα με το κοινωνικό στρώμα ή τις γαίες, διαφορετικό με την ισπανική κατά κεφαλή κατανομή των φόρων. Επίσης ενδυνάμωσε την εξουσία των ιθαγενών κυβερνητών στα χωριά και ως εκ τούτου τους πρόσφερε την ευκαιρία να απαιτούν επιπλέον ποσότητες και να εκμεταλλεύονται τους φορολογούμενους. Αλλά όταν αυτή η εξουσία αποδεικνύετο ανεπαρκής, το αποτέλεσμα ήταν μια συσσώρευση χρεών της κοινότητας που επέφερε την τιμωρία της φυλάκισης. Τέλος, υπήρξε μια στενή σχέση μεταξύ των φόρων και των οικονομικών της κοινότητας. Καθώς ένα τμήμα του φόρου παραχωρείτο στις αρχές των κοινοτήτων για τα τοπικά έξοδα και την συντήρηση του κλήρου, τόσο τα έσοδα των Ισπανών, όπως και των ιθαγενών, συνδέονταν με την κοινοτική οργάνωση των ιθαγενών» (σελ. 223-224, όπ.π.).

14. Gibson Ch., σελ. 62, όπ.π.

15. «Σε ορισμένες περιοχές της χώρας, ήταν ακόμη δυνατόν να ικανοποιηθούν οι διατάξεις των αποικιακών νόμων, αλλά σε άλλες περιοχές, τις πιο πλούσιες, τα τσιφλίκια είχαν πάρει το μεγαλύτερο τμήμα της καλλιεργούμενης γης, έτσι μια κοινότητα είχε λίγη ή καθόλου γη. Σ' αυτή την περίπτωση οι αγρότες μπορούσαν να μεταναστεύσουν ή να εργαστούν στο γειτονικό τσιφλίκι» (Gerard P. «La revolucion del pueblo rural mexicano, 1919-1975», σελ. 15, *Historia Mexicana*, No 69, El colegio de Mexico, 1975).

16. Κατά τον Francois Chevalier: «Η παράδοση από την αντιβασιλεία γης σε μια ιθαγενή κοινότητα γινόταν κατόπιν αιτήματος των κατοίκων της που είχε διατυπωθεί και αφού είχαν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις. Αφότου οι ιθαγενείς αρχές της κοινότητας είχαν παρουσιάσει μια αίτηση, ο αντιβασιλέας έδινε διαταγή στον Ισπανό υπεύθυνο να κάνει την σχετική έρευνα. Οι ιθαγενείς ειδοποιούνταν για την έρευνα που θα έπρεπε να γίνει μια Κυριακή ή μια γιορτή μετά το εκκλησίασμα. Όλοι μαζί οι υπεύθυνοι έφτιαχναν το τοπογραφικό και έκαναν τις μετρήσεις. Ο Ισπανός υπεύθυνος έπρεπε να έχει δέκα μάρτυρες Ισπανούς και ιθαγενείς σε σχέση με τη γη και ότι αυτή: ήταν μέσα στα αναγνωρισμένα όρια της κοινότητας, ήταν χρήσιμη για βοσκή, τα χωράφια σε σπορά καλαμποκιών στην κοινότητα ήταν κοινή κατοχή και όχι ιδιοκτησίες και ότι μπορούσαν να εγκαταλειφθούν χωρίς δυσκολία. Αν όλα αυτά ήταν εντάξει, ο υπάλληλος του στέμματος πρότεινε στον αντιβασιλέα να δώσει την γη προς κατοχή της κοινότητας, χωρίς θέβαια να έχει το δικαίωμα να την πουλήσει. Η απόφαση ήταν ένα ντοκουμέντο το οποίο απαριθμούσε τα σημεία συνόρων και όριζε την κοινότητα ως κάτοχο αυτής της γης» (σελ. 269 όπ.π.).

17. Κατά τον Jan Bazant «Η hacienda εμφανίζεται στις δύο λειτουργίες της, ως οργανωτής της εργασίας ή της παραγωγής με κολίγους και εργά-

τες και επίσης μισιακάρηδες και ως γαιοκτησία για την οποία οι χρήστες πληρώνουν γαιοπρόσοδο. Βασικό στοιχείο σε μια hacienda συναθροίζει μια ομάδα λίγο πολύ μόνιμων οικογενειών, οι οποίες έχουν εκεί κάποια παραδοσιακά δικαιώματα» (Jan Bazant, «Peones, Arrendatarios y Aparceros en Mexico, 1851-1853», σελ. 307, στο βιβλίο διαφόρων συγγραφέων με τίτλο: *Haciendas, latifundios y plantaciones en america latina*, εκδ. Siglo XXI, Μεξικό, 1975).

18. Σύμφωνα με τον ιστορικό Enrique Semo: «Στο τέλος του 16ου αιώνα πολλές γαίες είχαν καταπατηθεί χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας, μεταξύ κάποιων χωραφιών που είχαν νόμιμα πάρει οι Ισπανοί, εκτεινόταν μεγάλες εκτάσεις που χρησιμοποιούσαν παράνομα» (Semo E., σελ. 186, όπ.π.).

19. «Οι caciques γαιοκτήμονες τον 18ο αιώνα ήταν γνωστοί ως τσιφλικάδες. Όπως και οι άλλοι αγόραζαν και πωλούσαν γη, ενοικίαζαν γη σε άτομα από άλλα μέρη, έδιναν στους κληρονόμους τους τα υπάρχοντά τους και διαπραγματεύονταν με τις ιθαγενείς κοινότητες σχετικά με την ιδιοκτησία τους» (F. Chevalier, σελ. 173, όπ.π.).

20. Hobsbawm E., *En torno a los origenes de la revolucion industrial*, εκδ. Siglo xxi, Buenos Aires, 1971.

21. Sindy Smith R., «Shipping in the Port of Veracruz 1790-1821», *Hispanic American Historical Review*, No 23, Num. 1, σελ. 12.

22. Lerdo de Tejada M., *Comercio exterior de Mexico*, σελ. 24, Banco Nacional de Comercio Exterior, Mexico, 1967.

23. Flores Caballero R., όπ.π., σελ. 22. Επίσης στο ίδιο κείμενο στη σελ. 15-16 αναφερόμενος στους υπολογισμούς του Humboldt σημειώνει ότι η πρωτεύουσα είχε γύρω στους 106.000 κατοίκους, μεταξύ των οποίων ήταν 2.118 ισπανοί και 217 ισπανίδες, 21.338 άνδρες και 29.033 γυναίκες κρεολοί, 22.232 άνδρες και 14.731 γυναίκες ιθαγενείς, 2.598 άνδρες και 4.136 γυναίκες μιγάδες. Ένα υπόλοιπο που δεν ταξινομείται ήταν 7.832 άνδρες και 11.525 γυναίκες.

24. De la Pena S., όπ.π.

25. Κατά τον Alfonso Goldschmidt, «Οι πρώτες κυβερνήσεις μετά την ανεξαρτησία έβγαζαν διατάγματα νόμων διανομής της γης. Για την διανομή υπήρχαν τρεις ομάδες προτίμησης. Πρώτον οι στρατιώτες που πολέμησαν για την ανεξαρτησία (...). Μετά οι καπιταλιστές ντόπιοι και ξένοι οι οποίοι υπόκεινταν στους νόμους περί αποίκησης. Και τέλος οι περιφερειακοί νομάρχες στους οποίους το κράτος έδινε γη για να την διανέμουν» (όπ.π., σελ. 67).

26. M. Gutelman, *Capitalismo y Reforma Agraria en Mexico*, σελ. 49 εκδ. ERA, Mexico, 1979. Επίσης στον McCutchen McBrite, *Los sistemas de propiedad rural en Mexico*, σελ. 64, Μεξικό, 1951.

27. L. Solis, *La realidad economica mexicana*, σελ. 32, Siglo XXI, Mexico, 1970.

28. Estadisticas Economicas del Porfiriato, *Comercio Exterior de Mexico*, El Colegio del Mexico, 1960.

29. A. Goldschmidt, όπ.π., σελ. 97.

30. Hansen R., *La politica del desarrollo mexicano*, σελ. 29, εκδ. Siglo XXI, Μεξικό, 1971.

31. Silva Herzog J., *El agrarismo mexicano y la reforma agraria*, σελ. 116, εκδ. F.C.E., Μεξικό, 1964.
32. Tannenbaum F., «La revolucion agraria mexicana», σελ. 23, στο περιοδικό *Problemas Agricolas e Industriales*, τομ. IV, No. 2, Μεξικό, 1952.
33. Dobb Maurice, *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*, Κεφ. II «la declinacion den feudalismo y el crecimiento de las ciudades», σελ. 77, εκδ. Siglo XXI, Μεξικό, 1975.
34. Wolf E.R., *Peasant wars of the twentienth century*, εκδ. Harper and Row, N. York, 1969, σελ. 45.
35. Goldschmidt A., όπ.π., σελ. 121.
36. «Η αγροτική μεταρρύθμιση μετεβλήθη εκ νέου από οικονομικής πλευράς σε ένα καθυστερημένο παιδί: ευνοείται η ιδιοκτησία σε σχέση με τις κοινοτικές παραλλαγές και οι συμπληρωματικοί πόροι κατευθύνθηκαν προς την βιομηχανία, το εμπόριο και την ιδιωτική γεωργία. Καθόσον επαυξάνονταν η βιομηχανία και η αστική οικονομία, ο κάμπος οπισθοχωρούσε για άλλη μια φορά, ενδυναμώνοντας εκ νέου τον διχωρισμό μεταξύ του Μεξικού που έχει και εκείνου που δεν έχει, για να χρησιμοποιήσω την φράση του κοινωνιολόγου Pablo Gonzalez Cazanava» (Wolf Eric R., όπ.π., σελ. 73).
37. Duran M.A., *El problema agrario y nuestra economia agricola*, σελ. 25, Colegio de Mexico, C.E.S., Mexico, 1945.

